

Η εξέλιξη της ιδέας της Ευρώπης από ιστορική σκοπιά*

GUNNAR HERING

ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΟΧΗ, στην οποία για πολλούς ανθρώπους έννοια και σκοπός της ενοποιήσεως της Ευρώπης συνίσταται κυρίως, και ίσως εξαντλείται, στη διαμόρφωση της τιμής για το μοσχαρίσιο κρέας, στη δυνατότητα πωλήσεως πορτοκαλιών και στο άρμεγμα ευρωπαϊκών ταμείων, θα έχει, ελπίζω, ενδιαφέρον, να συνειδητοποιήσουμε τι σήμαινε η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποιήσεως γι' ανθρώπους περασμένων εποχών, ν' ανακαλέσουμε στη μνήμη μας διαστάσεις σηματοδότησεως αυτής της ιδέας που εύκολα ξεχνιούνται στο λεγόμενο καυγά για το πάπλωμα και στις σημερινές διενέξεις για τη ρύθμιση τεχνικών ζητημάτων της ευρωπαϊκής ενώσεως. Στην ιστορική ανασκόπηση αυτή θα περιοριστώ σε ορισμένα βασικά ζητήματα. Θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω προέλευση, δομή και διαστάσεις περαιτέρω αναπτύξεως εκείνου του ετερογενούς υποσυνόλου των ιδεών για την Ευρώπη, που άμεσα αφορά σε ζητήματα συνεργασίας και ενοποιήσεως ή που έμμεσα επιτρέπει να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς τα ζητήματα αυτά, ενώ δεν αρκεί η ώρα που έχω στη διάθεσή μου, για να συνδέσω αυτό το υποσύνολο ιδεών με τα ευρύτερα πλαίσια αναφοράς που αποτελούνται από τις εκάστοτε αντιλήψεις της αλληλουχίας λαών, κρατών και πολιτισμών στην Ευρώπη, από τη μια μεριά, και από τις κρατικές πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές διασυνδέσεις των στοιχείων του ευρωπαϊκού μωσαϊκού από την άλλη. Επίσης δεν μπορούμε εδώ να ανιχνεύσουμε την υποδοχή των ιδεών αυτών στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή την κοινωνική εμβέλεια των ιδεών αυτών. Ο περιορισμός αυτός δεν συνεπάγεται από καμιά κοινωνιολογική αξιολόγηση (ότι τάχα οι αντιλήψεις των μαζών δεν αξίζουν το ενδιαφέρον του ιστορικού), απλώς πιστεύω ότι χρησιμεύει για τον ευχερή προσανατολισμό στην περίπλοκη ιστορία της ευρωπαϊκής ιδέας, ώστε εν συνεχεία να μπορέσει κανείς να θέσει δημιουργικά ερωτήματα, όσον αφορά στα προβλήματα αναφοράς και υποδοχής. Άλλωστε δικαιολογεί τον περιορισμό αυ-

τό και το πρόγραμμα του συμποσίου που στοχεύει στη διαλεύκανση σημερινών κυρίως ζητημάτων, επομένως ενδιαφέρεσθε, φαντάζομαι, για δύο τινά: για τη γένεση και παράδοση ορισμένων ιδεών που αντανακλούν και σήμερα ακόμη στις συζητήσεις για την Ευρώπη, και εξ αντιδιαστολής προς τα σημερινά δεδομένα για την άλλη, τη διαφορετική, την ξένη για μας σκέψη των ανθρώπων σε άλλες εποχές, έστω για να διασαφηνίσουμε τις ιδιαιτερότητες των σημερινών προβλημάτων.

Επίσης δεν θ' ασχοληθώ με την ιστορία της ευρωπαϊκής ιδέας και των ευρωπαϊκών οργανώσεων, την ίδρυση της Κοινότητας των Εθνών κι έπειτα, διότι όλοι οι άλλοι ομιλητές υποθέτω πως θα διαφωτίσουν, ο καθένας από τη σκοπιά της ειδικότητάς του την πρόσφατη ιστορία της ευρωπαϊκής ιδέας και οργανώσεως. Δεν θα 'θελα να σας κουράσω υπενθυμίζοντάς σας διαδικασίες που οι ίδιοι γνωρίζετε καλύτερα από όσο θα μπορούσα να πραγματευτώ εδώ.

Επιτρέψτε μου να προτάξω μερικές διευκρινίσεις για την έννοια της Ευρώπης, τη χρονική και γεωγραφική έκταση της ιστορίας της.

Για την ιστορία της Ευρώπης έχει νόημα να μιλούμε από τότε που συνδυάστηκαν τα βασικά στοιχεία. Οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν, πως τα βασικά αυτά στοιχεία είναι πρώτον ο αρχαίος ρωμαϊκός και ελληνικός κόσμος και δεύτερον ο χριστιανισμός, τέκνον της αρχαιότητας και αυτός, μα η Ευρώπη που διαδέχτηκε τον αρχαίο πολιτισμό περικλείει την κληρονομιά του, δεν ταυτίζεται όμως με τον κόσμο αυτό· προστέθηκε ως τρίτο στοιχείο η διεύρυνση του ιστορικού χώρου πέρα από το μεσογειακό χώρο της αρχαιότητας και συνεπώς η ένταξη των ρωμαιογερμανικών και των σλαβικών λαών στα συστήματα επικοινωνίας και κυριαρχίας που εξελίχθηκαν και μέσα στα σύνορα της παλιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και πέρα από τα σύνορά της, ενώ συγχρόνως χάνονταν οι ρωμαϊκές κτήσεις στη Βόρεια Αφρική. Η διαδικασία αυτή, η διαμόρφωση της Ευρώπης διήρκεσε αιώνες και το πρόβλημα της περιοδολογήσεως εξακολουθεί ν' απασχολεί τους ιστορικούς· πάντως, σύμφωνα με τις απόψεις όλων που συζητούν το επίμαχο θέμα της μεταβάσεως από την αρ-

* Το κείμενο αποτελεί διάλεξη του συγγραφέα στο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στη Χίο από τις 29.3 έως την 1.4.1984 με θέμα: «Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη».

χαιότητα στο μεσαίωνα, οι αρχές της ευρωπαϊκής ιστορίας πρέπει να αναζητηθούν ανάμεσα στον 5ο και τον 8ο μετά Χριστό αιώνα.

Μια παρατήρηση ακόμα για το πρόβλημα, αν η ιστορία της ανατολικής Ευρώπης μετέχει στη γενικότερη ευρωπαϊκή ή όχι, πρόβλημα που κατά καιρούς και προπάντων στον αιώνα μας προκάλεσε απαντήσεις που διαπνέονταν πιο πολύ από πολιτικές σκοπιμότητες (σε συνδυασμό με πλήρη άγνοια γλωσσών και ιστορίας της ανατολικής Ευρώπης), παρά από νηφάλια επιστημονσύνη.

Νομίζω ότι δεν υπάρχει σήμερα η ελάχιστη σοβαρή αμφιβολία ότι η ανατολική Μεσευρώπη που αποτελείται κυρίως

φεραν εξομοιωτική και εντακτική λειτουργία στη διαμόρφωση του κοινωνικοοικονομικού και πολιτικού συστήματος, πρέπει να περιοριστούν στα εκάστοτε εδάφη της Μόσχας από τον Ιβαν Γαΐ μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα.

Όταν ρίχνουμε μια ματιά στην εποχή κατά την οποία αρχίζει να διαμορφώνεται ο ευρωπαϊκός ιστορικός χώρος με τη μεταφορά του κέντρου βάρους βορειότερα από το μεσογειακό χώρο, διαπιστώνουμε ότι με την αρχαία λέξη, «Ευρώπη» συγγραφείς του μεσογειακού χώρου δηλώνουν γύρω στα 400 τις βόρειες ρωμαϊκές πόλεις στη Γαλλία· για την εκκλησία ο χώρος εκείνος είχε ξεχωριστή αίγλη χάρι σε τοπικούς αγίους, στον 6ο αιώνα ο όρος εννοεί γενικότερα τον χώρο βό-

από την Πολωνία και την Ουγγαρία, ανήκει στον ιστορικό χώρο της Ευρώπης από άποψη πολιτισμού, θεσμών, θρησκείας, κοινωνικοοικονομικής δομής και μορφών κυριαρχίας. Όσο για τη Ρωσία, γνωρίζουμε σήμερα ότι η εικόνα του ερμητικού αντιδυτικού πολιτισμού της ρωσικής ιστορίας πριν από τη μογγολοκρατία, όπως παρουσιάζεται στα γραμμένα από μοναχούς χρονικά, είναι παραπλανητική. Δεύτερον δεν πρέπει να ξεχάσουμε, ότι μετά τη διάλυση της Ρωσίας του Κιέβου η τεράστια εδαφική έκταση του δυτικορωσικού χώρου περιλήφθηκε στη Λιθουανία που συνδέθηκε με την Πολωνία στο δυναστικό επίπεδο το 1386, και στενότερα το 15ο αιώνα. Μόνο το πιο σημαντικό δημιουργήμα της μογγολοκρατίας το μεγάλο δουκάτο της Μόσχας, ο κληρονόμος και των Μογγόλων και της φθίνουσας Πολωνίας-Λιθουανίας εξέλιξε ιδιαιτερότητες που δύσκολα μπορούν να ενταχτούν στο ευρωπαϊκό καλειδοσκοπίο, ενώ με τον Πέτρο το Μεγάλο αρχίζει η ιστορία εξευρωπαϊσμού της Ρωσίας – η Αικατερίνη Βαΐ μπορούσε στο περίφημο Nakaz για τη νομοπαρασκευαστική επιτροπή να αποφανθεί λακωνικά: «Rossija est' evropejskaja derzava.» – ώστε η διακοπή εκείνων των διαδικασιών επικοινωνίας με την Ευρώπη, που επέ-

ρεια από τις Άλπεις. Το νέο αίσθημα μιας ιστορικής ενότητας των τότε Ευρωπαίων εκφράζει για πρώτη φορά, όσο ξέρω εγώ, αναφερόμενος στη νίκη του Karl Martell εναντίον των Αράβων στο Tours και Poitiers (732) ο Ισπανός μοναχός που συνέχισε το περίφημο χρονικό του Ισιδώρου Βέζα. Γράφει λοιπόν ότι «επαναλαμβάνει με χαρά αυτό το όνομα [europenses], που δηλώνει την αφύπνιση ενός νέου αισθήματος.» Μετά το 800 σχεδόν εξαφανίστηκε η λέξη, ενώ χρησιμοποιόταν ως όρος για την αυτοκρατορία μάλλον το imperium με διάφορες αποχρώσεις στο νόημα· πάντως, μαθαίνουμε ότι για τον άνθρωπο του μεσαίωνα η Ιταλία, η Γαλλία και η Γερμανία ήταν οι «tres praestantiores Europae species».

Μέχρι τον ύστατο μεσαίωνα αποκαταστάθηκε βαθμιαία αυτό που θα ονόμαζα βιωματική ενότητα της Ευρώπης. Παρά τη διαφοροποίηση, παρά τις διενέξεις και τους πολέμους ανάμεσα στις επί μέρους κυριαρχίες οι συνεκτικές δυνάμεις ήταν επιβλητικές: Η Ρώμη εξακολουθούσε να είναι το κέντρο της εκκλησίας, δηλαδή το πνευματικό κέντρο της Ευρώπης· ποικιλόμορφες σχέσεις εξαρτήσεως, vasallité και ιεραρχικής αλληλουχίας ένωναν τον ευρωπαϊκό χώρο, δια-

μορφώθηκε μια παιδεία με τόσα κοινά στοιχεία και με κοινές βάσεις στη θρησκεία, στη φιλοσοφία, στη διατήρηση της λατινικής γλώσσας, ώστε όχι μόνον η επικοινωνία των μορφωμένων, του κλήρου, των ευγενών ήταν εύκολη, αλλά και η συνείδηση της ευρωπαϊκής ενότητας διάχυτη.

Φαίνεται πως τη συνείδηση αυτή της ενότητας του *corpus christianum* τόνωσε από τον 11ο αιώνα και μετά η αντίθεση προς τον ισλαμικό κόσμο. Δεν χρειάζεται να αναφέρω λεπτομέρειες για τις σταυροφορίες. Ακολουθεί μετά την εξάπλωση των Αράβων στο μεσογειακό χώρο ο τουρκικός κίνδυνος.

Στα μέσα του 15ου αιώνα ο Enea Silvio Piccolomini έγραψε για μια σχεδιασμένη κοσμογραφία τον τόμο «Ευρώπη» και στο μεγαλοπρεπέστατο ουμανιστικό λόγο «*De Constantinopolitana clade et bello contra Turcos congregando*», ονόμασε και ταύτισε την Ευρώπη: «*Nunc vero in Europa, id est, in patria, in domo propria, in sede nostra, percussi caesique sumus.*» Με την κατάκτηση του Βυζαντίου από τους Τούρκους ατόνησε στο 15ο και 16ο αιώνα η συνείδηση του διχασμού Ανατολής και Δύσης, αντίθετα τόσο ο πάπας όσο και οι ηγεμόνες της Ευρώπης μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο ενδιαφέρονται περισσότερο για τη συνεννόηση με την Ανατολική Ευρώπη, ιδιαίτερα με τη Ρωσία.

Στο μεταξύ η Ρώμη ενδιαφερόταν για τη διατήρηση της ειρήνης στην ευρωπαϊκή *respublica christiana*, άσχετα αν ο ένας ή ο άλλος πάπας έλαβε μέρος, φανερά ή κρυφά, σε ενδοευρωπαϊκούς πολέμους σε ορισμένες περιστάσεις. Με βάση τη θεωρία της θείας ειρήνης, *treuga Dei*, εξέλιξε η παπική διπλωματία και δύο μεθόδους για τη διευθέτηση διαφορών στην Ευρώπη. Η πρώτη, η διπλωματική μεσολάβηση, είναι σχετικά απλή και εφαρμόζοταν περιστασιακά. Η δεύτερη μέθοδος όμως θα είναι, όπως θα δούμε, αντικείμενο συζητήσεων και προτάσεων για μια υποτυπώδη οργάνωση της Ευρώπης μέχρι τον αιώνα μας: πρόκειται για τη διαιτησία – έτσι λύθηκαν το 1493/94, όπως ξέρετε, οι διαφορές μεταξύ Ισπανίας και Πορτογαλίας ως προς τη διανομή των νοτιοαμερικανικών αποικιών, με τη μέθοδο αυτή θεσπίστηκε το 1435 η συνθήκη ειρήνης του Arras. Η διαιτησία, στην οποία συγκεντρώθηκαν τόσες αγνές ελπίδες των Ευρωπαίων στη νεώτερη ιστορία, προβλήθηκε εν συνεχεία για δύο λόγους ως ενοποιητικός θεσμός: πρώτον γιατί η αποδοχή διαιτησίας θα ισοδυναμούσε τουλάχιστον *de facto* με τον περιορισμό της κυριαρχίας της βίας. Και δεύτερον, γιατί η θεσμοθέτηση διαρκούς διαιτητηρίου θα δημιουργούσε την πρώτη ευρωπαϊκή αρχή, που θα μπορούσε σιγά-σιγά να πλαισιωθεί από άλλα όργανα.

Στον ύστατο μεσαίωνα εμφανίστηκαν και δύο άλλα σχέδια για την ενοποίηση της Ευρώπης, και αυτά θα εμπνεύσουν τους στοχαστές των ερχόμενων αιώνων.

Το πρώτο έχει στόχο τη δημιουργία μιας *monarchia universalis*, *monarchie universelle*, *Universalmonarchie*, και

βασίζεται στην παλιά ιδέα και πραγματικότητα του Reich στην παλιά λειτουργία του αυτοκρατορικού δεσμού. Η ιδέα της *monarchia universalis* συνδυαζόταν μάλιστα με τις γνωστές και ευρέως διαδομένες ερμηνείες του ονείρου του Nebukadnezar από το Δανιήλ (Παλαιά Διαθήκη, Δανιήλ 2, 31 κ.εξ.) σύμφωνα με την οποίαν θα παρελάσουν στην ιστορία της ανθρωπότητας 4 μεγάλα βασίλεια, το δε τέταρτο επρόκειτο να δημιουργηθεί ή σύμφωνα με άλλη μέτρηση – υφίστατο κιόλας ή στο Reich ή στη Γαλλία. Το άλλο σχέδιο, λιγότερο φιλόδοξο, προέβλεπε την περιφερειακή ένωση κυριαρχιών, που θα λύσουν τις διαφορές μεταξύ τους με διαιτησία.

Την ιδέα ότι όλους τους Ευρωπαίους συνδέει κάτι κοινό, μια ιδέα, που σε αντιδιαστολή προς ξένον πολιτισμό, προς το μη ευρωπαϊκό είχαν συνειδητοποιήσει μέχρι τότε μόνο στην αντιπαράθεση με Άραβες και Τούρκους, την βάθαινε και προσδιόριζε η συγκλονιστική εμπειρία της άμεσης επαφής με τους ανθρώπους – μη χριστιανούς – της Αμερικής και της Ασίας στην εποχή των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων: η εμπειρία της επαφής με άλλες φυλές, με ινδιάνους, μαύρους, κίτρινους, με τους «άγριους». Απέναντι στους πολιτισμούς αυτούς η Ευρώπη φαινόταν στους ίδιους τους Ευρωπαίους ενιαία, και ως χριστιανική Ευρώπη ως κέντρο του κόσμου, αντίληψη που εκφράζει π.χ. το αλληγορικό φρέσκο του Tiepolo στη σκάλα των ανακτόρων στο Würzburg: η Ευρώπη κάθεται ως βασίλισσα στο θρόνο του κόσμου και σημαδεύεται με τα σύμβολα της τιμής, της αίγλης, της ομορφιάς και της δραστηριότητας.

Πολιτικά όμως το *Corpus christianum* αποτελούσαν κυριαρχίες που συγκροτούνταν μεταξύ τους, ώστε ολοένα και πιο δύσκολα αποκαθίστατο η ειρήνη και ο εύθραυστος συμβιβασμός. Στο 16ο αιώνα καταστράφηκε και η θρησκευτική ενότητα της εκκλησίας με αποτέλεσμα να χαραχτούν νέα σύνορα στην Ευρώπη, σύνορα ιδεολογικά, και να διεξαχθούν νέοι πόλεμοι, στους οποίους μεταξύ συμφερόντων, επιδιώξεων και σχημάτων θρησκευτικής δικαίωσης παρατηρείται μια κυκλική αιτιατή σχέση με αθροιστικό αποτέλεσμα.

Συγχρόνως πρέπει να σημειώσουμε μεγάλες ανακατατάξεις στην Ευρώπη του 16ου αιώνα: Το 1555 επιτυγχάνεται η θρησκευτική ειρήνη στο Augsburg, το 1569 μετασχηματίζεται η δυναστική ένωση μεταξύ Πολωνίας και Λιθουανίας σε ουσιαστική κρατική και διαμορφώνεται έτσι η μεγάλη δύναμη της ανατολικής Ευρώπης και ανατολικής Μεσοευρώπης, το 1570 στο συνέδριο του Stettin φανερώνεται για πρώτη φορά το γαλλικό *engagement* στο χώρο της Βαλτικής Θάλασσας, ένα χρόνο αργότερα, χριστιανικός στόλος καταστρέφει τον τουρκικό στη Ναύπακτο, ο μύθος πως η Τουρκία δεν μπορεί να νικηθεί, διαλύεται σιγά-σιγά και ανιπτερώνεται η σταυροφορική και επεκτατική φαντασία, αφού μάλιστα το 1606 ο Σουλτάνος αναγκάστηκε να συνομολογήσει με τον Αυτοκράτορα για πρώτη φορά ειρήνη ίσους όρους. Στον Τριακο-

νταετή Πόλεμο του 1618-48 διαμορφώθηκε ένα νέο σύστημα κυριαρχιών στο Reich και στη δυτική Ευρώπη και στο σουηδορωσικό πόλεμο του 1568-92, στον Τριακονταετή Πόλεμο και εν συνεχεία στους σουηδοδανικών πολέμους του 1643-45 και 1657-58 και στον πολωνοσουηδικό πόλεμο του 1655-60 εμφανίστηκε και σταθεροποιήθηκε η Σουηδία ως μεγάλη δύναμη του Βορρά, γκρεμίστηκαν μπροστά στις αγγλικές ακτές η αίγλη της ισπανικής armada και η ηγεμονία της Ισπανίας στη Δύση.

Με τις πινελιές αυτές προσπάθησα να σκιαγραφήσω τη νέα Ευρώπη που γεννιέται και στην Ευρώπη αυτή άρχισε να διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για το τι ενώνει τους Ευρω-

σκεύματα, οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου και της ανεξιθρησκείας, οι πρωτοπόροι του διαφωτισμού, αλλά και οι πρακτικοί νόες των ανθρώπων που δεν είχαν τίποτα να κερδίσουν από καταστροφές.

Η ιδέα της ενότητας ή μάλλον της ενοποιητικής διοργανώσεως της Ευρώπης εκφράζεται κυρίως στις διάφορες παραλλαγές ενός σχήματος που θα προβάλλεται μέχρι και στον αιώνα μας ανανεωμένο και προσαρμοσμένο κάθε φορά: το σχήμα της ισορροπίας των δυνάμεων. Αντλώντας τις θεωρητικές επεξεργασίες του θεωρήματος της ισορροπίας, διαπιστώνει κανείς αμέσως, ότι δεν πρόκειται απλώς για μια συνταγή για την ευχερέστερη προάσπιση των συμφερόντων των διαφό-

παίους απέναντι στον έξω κόσμο.

Παρά το θρησκευτικό διχασμό και τα φοβερά επακόλουθά του, τους θρησκευτικούς πολέμους, την καταδίωξη ετερόθρησκων και την αποξένωση του διαμαρτυρούμενου κόσμου από τον καθολικό δεν έπαψαν εν τούτοις να συνδέουν τους Ευρωπαίους πολλά: οι βάσεις της παιδείας, παραδόσεις και θεσμοί, όμοιες κοινωνικές δομές και πολιτεύματα, και οι ίδιες οι συγκρούσεις επέτειναν ενωτικά στοιχεία ακριβώς στη συνείδηση εκείνων που διεξήγαγον τους χωριστικούς αγώνες, διότι τους διεξήγαγον όχι για να χωρίσουν πολιτιστικά την Ευρώπη, αλλά για να επιβάλουν την ορθή – κατά τη γνώμη τους –, την αυθεντική, την αληθινή διδαχή. Επισημαίνω λοιπόν, αλλά δεν μπορώ παραπέρα να αναπτύξω τη διαλεκτική αυτή σχέση ανάμεσα στους εχθρούς ακόμη: οι μεν δεν πολεμούσαν τους δε ως φορείς ξένου πολιτισμού όπως πολεμούσαν τους Τούρκους π.χ., τους πολεμούσαν ως διαφθορείς, ως διαφθορείς της κοινής πίστεως π.χ. Η έχθρα και η αντίληψη της ενότητας είναι λοιπόν όροι αλληλένδετοι. Εννοείται ότι την ιδέα της ευρωπαϊκής ομοιογένειας πρόσβευαν προπάντων οι πολλοί λεγόμενοι «ειρηνικοί», οι συμβιβαστικοί ανάμεσα στα ή έξω από τα θεσμοθετημένα θρη-

νων κρατών, μολονότι δεν σπανίζουν τα τεκμήρια της τέτοιας ρηχεύσεως στην πολιτική πράξη.

Η ιδέα της ισορροπίας εξελίχτηκε πρώτα στις σχέσεις μεταξύ των ιταλικών κρατών-communità, και χρησίμευε για την περιοδική διευθέτηση του γαλλοαψβουργικού ανταγωνισμού στην ίδια την Ιταλία. Εν συνεχεία διαδόθηκε στην Ευρώπη. Τη συγκυρία των πολιτικών περιστάσεων που παρήγαγαν την ανάγκη γι' αυτό το θεώρημα προσανατολισμού και ρυθμίσεως των διεθνών σχέσεων, προσπάθησα παραπάνω να υποδείξω. Επρόκειτο για την τελική φάση στην αέναη διαδικασία διατύπωσης των ποικιλόμορφων σχέσεων εξαρτήσεως και εξισορροπήσεως μεσαιωνικού τύπου. Εξασθένησε τόσο το αυτοκρατορικό αξίωμα όσο και η πραγματικότητα του Reich, διαιρέθηκε η Ευρώπη θρησκευτικά, διαμορφώθηκαν εδαφικά κράτη με απεριόριστη κυριαρχία, τα κράτη αυτά αποκατέστησαν νέα συσχέτιση μεταξύ τους. Δύο είναι οι θεωρητικές προϋποθέσεις: Πρώτον το αποθρησκευμένο (σχετικά) διεθνές δίκαιο της ύστατης σχολαστικής σχολής του διεθνούς δικαίου στην Ισπανία και κυρίως το έργο του Vitoria, και δεύτερον, η μεταφορά των σύγχρονων τότε αντιλήψεων και κατηγοριών της φυσικής επιστήμης, κυρίως

της μηχανικής και μεταξύ αυτών και της κατηγορίας «ισορροπία» στην τότε μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων. Ήλπιζαν στοχαστές και πολιτικοί, πως η εφαρμογή θεωρημάτων της φυσικής θα επέτρεπε και στην πολιτική τον ορθολογιστικό έλεγχο των καταστάσεων, ώστε να αποκλείεται το τυχαίο και απρόοπτο, με τον μαθηματικό υπολογισμό συμφερόντων, εδαφικών εκτάσεων και παντός είδους δυναμικών παραγόντων να μπορούσε σε κάθε δεδομένη περίπτωση να καθοριστεί η νέα, δηλαδή η «σωστή» συσχέτιση δυνάμεων. Είπα προηγουμένως, ότι το θεώρημα της ισορροπίας δεν εξυπηρετούσε απλώς την πολιτική τακτική. Στην πληθώρα νομικών και ιστορικών μελετών, στα πάμπολλα πολιτικά σχέδια στην ογκώδη βιβλιογραφία από πραγματείες, σκαλαθύραμα και φυλλάδια για το θεώρημα της ισορροπίας των δυνάμεων, που ανάμεσά τους ξεχωρίζουν και έργα μεγάλων φιλοσόφων, ένας είναι ο απώτερος στόχος που ρητά επισημαίνεται: η διαφύλαξη της ειρήνης στην Ευρώπη. Κι εφόσον η ισορροπία διασφαλίζει την ειρήνη, εύλογο είναι να προτείνεται η εμπέδωση της ισορροπίας με κάποια οργανωμένη ενοποίηση της Ευρώπης. Το θεώρημα της ισορροπίας είναι λοιπόν πάντα συγκριτικόμενο με κάποιο σχέδιο ενοποίησης της Ευρώπης, που οι παραλλαγές του εκτείνονται από την εγκαθίδρυση ευρωπαϊκού διαιτητηρίου-δικαστηρίου για την επίλυση διαφορών μεταξύ των ανεξάρτητων κατά τα άλλα κρατών μέχρι μοντέλα συγκεντρωτικής οργάνωσης. Βέβαια ακούστηκαν στις συζητήσεις γύρω από τη διαφύλαξη της ειρήνης με πολιτική εξισορρόπηση των δυνάμεων και κάποιας μορφής ενοποίηση και παραφωνίες: ειρήνη και ένωση κατ' αρχήν ναι, αλλά πρώτα πρέπει να καταστραφεί ο ενοχλητικά μεγάλος, πρώτα δηλαδή πρέπει να γίνει ο πόλεμος, ο τελευταίος πόλεμος για την κατάργηση του πολέμου.

Το 1604, όταν άρχισε η περίοδος ειρήνης και εσωτερικής σταθεροποίησης στη Γαλλία, του Henri Quatre, άρχισε με την έκδοση του συγγράμματος *Le soldat français* και την πολεμική απάντηση στη φυλλάδα με τον αξιοπρόσεκτο τίτλο: *Le Pacifique on l' Anti-Debat* μια μεγάλη μάχη φυλλάδων, στην οποίαν ένα δημοσίευμα, Censeur πρότεινε ακριβώς μια τέτοια λύση. Βέβαια, η σκέψη με τον τελευταίο πόλεμο να καταργηθεί η εκάστοτε ηγεμονία και με την ηγεμονία η αιτία πολέμων, εξηγείται πάλι από τη συγκυρία των πολιτικών περιστάσεων: η ειρήνη και η κάποιας μορφής ενοποίηση της Ευρώπης προϋπέθετε στο στοχασμό πολλών να καταστραφεί ή τουλάχιστον σημαντικά να καμφθεί η υφισταμένη ηγεμονία μιας κυριαρχίας στην Ευρώπη, να καμφθεί η αψβουργική δύναμη στο 16ο και 17ο αιώνα, εν συνεχεία, να καμφθεί η γαλλική ηγεμονία, ενώ στον 19ο αιώνα, που καμιά μεγάλη δύναμη δεν είχε ηγεμονική θέση, ατόνισε και η ιδέα του λυτρωτικού πολέμου.

Αναφέρω εδώ ως παράδειγμα για τα πρώιμα σχέδια εξισορρόπησης της Ευρώπης και ενώσεώς της το Grand Dessein

που συνδέθηκε με το όνομα του Henri Quatre και που στην πραγματικότητα το είχε επινοήσει ο στενότερος συνεργάτης του, ο δούκας Sully μετά την απόλυσή του: Σε 15 ισομεγέθη κράτη πρότεινε να διαιρεθεί η Ευρώπη με βάση τα υφιστάμενα: σε έξι κληρονομικές μοναρχίες γαλλικού και έξι εκλογικές μοναρχίες πολωνικού τύπου καθώς και τέσσερις *républiques* τύπου Βενετίας ή Ελβετίας. Την ειλικρίνεια του σχεδίου τεκμηριώνει το ότι δεν προβλέπεται εδαφική επέκταση παρά μόνον για τους μικρούς ανατολικούς γείτονες της Γαλλίας. Ανώτατο όργανο στην Ευρώπη αυτή θα ήταν ένα γενικό συμβούλιο, διαφορές ανάμεσα στα επί μέρους κράτη, που θα ανεδείκνυναν περιφερειακά συμβούλια, θα έλυνε ένα ευρωπαϊκό δικαστήριο-διαιτητήριο, ο ευρωπαϊκός στρατός θα έδιωχνε τους Οθωμανούς από τη νοτιοανατολική Ευρώπη.

Από νωρίς προβλήθηκαν σχέδια για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στα οποία καθοριζόταν κι άλλος στόχος πέρα από την εμπέδωση της ειρήνης και αυτή η διάσταση που δόθηκε στο πρόβλημα της ειρήνης έχει πολύ ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τις απόψεις μερικών στοχαστών η ειρήνη και η ευρωπαϊκή ένωση είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις στα επί μέρους κράτη, για τη φιλελεύθερη εσωτερική πολιτική τους, γιατί οι συρράξεις ευνοούν το συγκεντρωτισμό, την πειθαρχηση και καταδυνάστευση των κάθε λογής μειονοτήτων. Είναι ευνόητο πως διέκριναν τη διάσταση αυτή κυρίως πολιτικοί και θρησκευτικοί *dissidents*, άνθρωποι από μειονότητες, ο Huguenot δούκας de Rohan π.χ. ή κατά τον πόλεμο της διαδοχής στην Ισπανία, ο Quaker John Bellers στο σύγγραμμά του *Some reasons for an European State*. Άλλοι πάλι, που δεν ένοιωθαν την πίεση ανταρτικών καθεστώτων, υπολόγιζαν το κρατικό όφελος π.χ. για το εμπόριο.

Βέβαια, όλες οι σκέψεις, για την ευρωπαϊκή ένωση, εφόσον δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παρά με την παραχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, εξώκειλαν στο σκληρό πέτρωμα του απολυταρχισμού. Πιο εύκολα υιοθέτησε ο τέως βασιλιάς μη απολυταρχικού κράτους, ο τέως βασιλιάς της Πολωνίας, Stanislas, ο πεθερός του Λουδοβίκου ΙΔ' σχέδια μιας *rex republicana* στην Ευρώπη κάτω από γαλλική προστασία και με βάση το δημοφιλές στο 18ο αιώνα ειρηνιστικό πρόγραμμα του Abbé de Saint Pierre: *Projet pour rendre la paix perpetuelle en Europe* (1761) που προέβλεπε την ένωση, το *vrai corps politique* με ένα συμβούλιο από 24 μέλη ως ανώτατο όργανο.

Όμως και τα περισσότερα απόλυτα κράτη θεμελίωσαν στο 18ο αιώνα την εξωτερική πολιτική τους στην αρχή της ισορροπίας, και από εγωισμό βέβαια, αλλά όχι μόνον από εγωισμό: στην ιδέα της ισορροπίας εκφράστηκαν και διάχυτες αντιλήψεις του δικαίου, και αυτές οι αντιλήψεις μαζί με μια κάποια παράσταση της ενωμένης Ευρώπης αποτελούσαν τη βάση των μεγάλων συνθηκών ειρήνης του 1713/14 (Utrecht-

Rastatt-Bαδενία), με τις οποίες ανανεώθηκε και εκσυγχρονίστηκε το διεθνές δίκαιο και η συσχέτιση των δυνάμεων. Στο Rastatt συμφώνησαν ο Κάρολος Στὰ και ο Λουδοβίκος ΙΔ' να συννομολογήσουν την ειρήνη «pour la gloire du Saint Nom de Dieu et le bien de la République chrétienne». Και η République αυτή, για το λόγο που είπαμε, δεν θα είχε όργανα με κυριαρχικά δικαιώματα, όμως θα διοικείτο από το συνέδριο των κυριάρχων –μια λύση που στο 19ο αιώνα θα γίνει κοινό στοιχείο όλων των σχεδίων ενοποιήσεων.

Το σχήμα αυτό: ισορροπία και ένωση, απασχόλησε τους διανοούμενους στο πιο μοντέρνο πανεπιστήμιο της Ευρώπης στο 18ο αιώνα και κέντρο του ευρωπαϊκού κοσμοπολιτι-

ελεύθερα. Ήδη το 1744 πέρασε η πολυσυζητούμενη διατριβή του L. Martin Kahle για την ευρωπαϊκή ισορροπία. Ο συγγραφέας της επέμεινε σ' ένα αίτημα, που θα χαρακτηρίζει τη σκέψη των Γοττιγγείων: ότι χωρίς την Αγγλία η ισορροπία και συνεπώς η ασφάλεια στην Ευρώπη κινδυνεύουν. Χωρίς να εμβαθύνω περισσότερο στις διδαχές της Γοττίγγης, θα ήθελα να επισημάνω τούτο: στο 18ο αιώνα και οι πολιτικοί και οι στοχαστές συνήθως καθόριζαν ως πρόβλημα ισορροπίας όχι τη σχέση μεταξύ Δύσης και Ανατολής παρά την άνοδο της Ρωσίας σε μεγάλη δύναμη, αλλά τη σχέση μεταξύ του Βορρά, όπως έλεγαν τότε, και του Νότου, και ο Βορράς περιλάμβανε – ανάλογα με τις πολιτικές περιστά-

σμού: στο πανεπιστήμιο του Göttingen. Οι νέες μέθοδοι της «στατιστικής», με την τότε έννοια της λέξεως, όπως θεμελιώθηκε από τον Achennwall και τον Schlözer και αποσκοπούσε στη συλλογή στοιχείων για περιβάλλον, κλίμα, έδαφος, παραγωγή, σύνταγμα και διοίκηση, έθιμα και πολιτισμό των ευρωπαϊκών κρατών, προώθησε πολύ και διεύρυνε τη μελέτη της ισορροπίας και των προϋποθέσεων για συνεργασία και ένωση. Όπως όλων των διαφωτιστών, έτσι και των Γοττιγγείων η εμπιστοσύνη στην ειρήνευση, εξημέρωση του ανθρώπου, των ηθών και της κοινωνίας με τη διάδοση ασφαλών γνώσεων ήταν μεγάλη. Και δεν απαντάει η αισιοδοξία αυτή μόνον στη Γοττίγγη. Σε άρθρο που έγραψε ο Diderot για την Encyclopédie, βρίσκω τούτο το αξιοπρόσεκτο παράθεμα: «Όταν οι λαοί συγκρίνουν νόμους, ταλέντα και ήθη όλων των εθνών, θα έχουν λίγους λόγους να προτιμήσουν το δικό τους έθνος απέναντι στα άλλα: διότι θα διαφυλάσσουν μεν την αγάπη τους για την πατρίδα, αλλά τουλάχιστον δεν θα έχουν πια αυτόν τον ενθουσιασμό, που είναι ο καρπός της αποκλειστικής αυτοϊπερεκτιμήσεως» και αφού το προτεσταντικό Göttingen δεν είχε δεσμούς με τη συνταγματική παράδοση του Reich, ο στοχασμός αναπτύχθηκε

σεις και με τους συλλογισμούς του κάθε πολιτικού ή συγγραφέα, τα σκανδιναβικά κράτη, την Πολωνία, τη Ρωσία ή μόνον τα επιθαλάσσια κράτη σε αντιπαράταξη προς τα ηπειρωτικά.

Προσθέτω και μιαν άλλη παρατήρηση. Στο βαθμό που ο διαφωτισμός εξοβέλιζε το *discrimen religionis* και αναθεώρησε σύρριζα τη σχέση των Ευρωπαίων με τους μη Ευρωπαίους, στο βαθμό που αντικαθίστατο ένα ανθρώπινο γένος που τα επί μέρους τμήματά του διαφέρουν στην παιδεία, και στο βαθμό που ο διαφωτισμός καθυποτάσσει την πολιτική στη διδακτέα ηθική – τρεις διαδικασίες τις οποίες αναφέρω ακροθιγώς – στο βαθμό αυτό η ευρωπαϊκή ιδέα εντάσσεται σε ευρύτερα πλαίσια ιστορίας της ανθρωπότητας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Την παρατήρηση αυτή έκανε σε ειρωνικό κριτικό ερώτημα ο Schlözer στο έργο του πεθαμένου ήδη Voltaire, και οι διαφωτιστές του 18ου αιώνα γενικά συσχέτισαν την έννοια οργανωμένη ή ενωμένη Ευρώπη με την ανθρωπότητα: τότε εμφανιζόταν η Ευρώπη ως υπόδειγμα, τότε ως κέντρο εκκινήσεως για ένα παγκόσμιο κράτος, τότε καλούνταν αντίθετα οι ευγενείς άρχιοι να δασκαλέψουν εμάς τους διεφθαρμένους. Υπόδειγμα μπορεί για τον διαφω-

τιστή να είναι η Ευρώπη γιατί η ηθική της διδάσκεται. Κοινός παρονομαστής ο στοχασμός του Montesquieu από τα Cahiers:

«Si je savais quelque chose utile à ma patrie et qui fut préjudiciable à l' Europe, ou bien qui fut utile à l' Europe et préjudiciable au genre humain, je la regarderais comme un crime.»

Φυσικά προξένησαν τέτοιες θεωρήσεις οι θετικιστικές αντιδράσεις, που προκάλεσαν και οι σκέψεις για την Ευρώπη, και ακόμη και η επαναστατική Γαλλία δεν ήταν έτοιμη να τις δεχτεί. Όταν ο επικεφαλής του συνταγματικού κλήρου στη Γαλλία, επίσκοπος Grégoire, ριζοσπάστης διαφωτιστής και Janséniste, ζήτησε να χορηγηθούν τα πολιτικά δικαιώματα σε Εβραίους, νέγρους και μιγάδες από ελεύθερους γονείς στις αποικίες, πέτυχε. Όταν όμως ζήτησε ο χάρτης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επομένως να συμπληρωθεί μ' έναν χάρτη du droit du gens, η εθνοσυνέλευση δεν τον ακολούθησε. Τα όρια του 18ου αιώνα είναι ορατά, μα οι αναζητήσεις όχι μονοδιάστατες, οι απαντήσεις αμφισβητούμενες. Ακόμη δεν έχει μελετηθεί, πόσο επέδρασε στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ιδέας η βιολογία του 18ου και πρώιμου 19ου αιώνα, που έστρωσε τη βάση για να ερμηνευτούν κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα ως φυσιολογικές ιδιότητες της ράτσας, της φυλής. Αναντίρροπα η βιολογική σκέψη ζωογόνησε παραστάσεις ομοιογένειας των Ευρωπαίων, φαίνεται όμως ότι προώθησε και τη σκέψη να ενωθούν οι Ευρωπαίοι με βάση τον κοινό της πολιτισμό ως φυσική ιδιότητα. Ένας από τους πατέρες της βιολογίας, ο Linné, περιέλαβε και την ισχύ των νόμων στην Ευρώπη ανάμεσα στις φυσικές ιδιότητες του Ευρωπαίου, του οποίου η ζωολογική περιγραφή έχει ως εξής: «Λευκός, κυκλοθυμικός, εργατικός, με κιτρινωπά μαλλιά, γαλανά μάτια, ευκίνητος, οξυδερκής, εφευρετικός, φοράει στενά ενδύματα, κυβερνάει διά νόμων.»

Η ευρωπαϊκή ιδέα ή μάλλον η αντίληψη της ομοιογένειας ήταν διάχυτη στην Ευρώπη του 18ου αιώνα. Και πώς να μην ήταν διάχυτη, αφού την ενότητα την κατέστησαν ορατή τόσα δεδομένα, τόσα πρόσωπα, τόσες διαδικασίες: Η εξωτερική πολιτική των κρατών, οι σχέσεις συγγένειας ανάμεσα στις δυναστείες, οι διασυνδέσεις ανάμεσα στις επαναστάσεις και η έμπρακτη μοναρχική αλληλεγγύη, ο διαφωτισμός, η παιδεία, το εμπόριο, η καθολική εκκλησία και ο κλήρος, μα και η συγκρίκωση των διαμαρτυρομένων, οι τέκτονες και illuminati, τα μέσα πληροφόρησης: εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία, εκδοτικοί οίκοι και πανεπιστήμια, οι ακαδημίες και οι καλές τέχνες, το γαλλικό *Journal des savants* και τα γερμανικά *Acta eruditorum*, το *Mercure français* και τα *Staatsanzeigen* του Schlözer – όλα διέπονταν από πνεύμα ευρωπαϊκό, όλα ήταν θλάσεις και διαφοροποιήσεις συγγενών στοχαστικών σχημάτων που το ένα παρέπεμπε τον σύγχρονο στο άλλο, ο Schlözer παρέδινε στη Γοττίγγη μαθήματα για το πώς πρέπει να ταξιδεύουμε ανά την Ευρώπη.

Στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντος οι ιδεολογικές διαμάχες για την Επανάσταση, για τα πολιτεύματα, οι πόλεμοι, η πρόκληση του γαλλικού επεκτατισμού τονώνουν και διευρύνουν τη συνείδηση της συνοχής της Ευρώπης και της αλληλεγγύης, επαναστατικής ή αντεπαναστατικής. Στη θεωρία εξελίσσονται και συγκεκριμενοποιούνται απαντήσεις στις προκλήσεις αυτές, και επηρεάζουν την πολιτική πράξη. Εξελίσσονται τα θεωρήματα, που σας παρουσίασα, αλλά δίδονται και απαντήσεις σε νέες απορίες. Αποτολμώ μίαν ομαδοποίηση.

Πρώτον εξακολουθεί και μάλιστα με περισσότερη αγωνία ν' απασχολεί τους ανθρώπους το πρόβλημα της ειρήνης. Ο Kant, που κατηγορεί τα κράτη ότι χρησιμοποιώντας το διεθνές δίκαιο για τη δικαιολογία πολέμου το διαφθείρουν, προτείνει στην πραγματεία του *Zum ewigen Frieden* (1795) μια ομοσπονδία ελεύθερων κρατών, στην Ευρώπη κατ' αρχήν, και σε παγκόσμιο επίπεδο στο απώτερο μέλλον, για να διαφυλάσσεται πάντα η ειρήνη· αν τα κράτη δεν το δεχτούν, τότε να δημιουργηθεί τουλάχιστον μια αρνητική «ένωση» που ν' αποκλείει τον πόλεμο. Ο απόηχος του συγγράμματος αυτού ήταν ευρύτατος.

Δεύτερον γυρίζουν μερικοί στοχαστές και πολιτικοί στο ενωτικό σχήμα της République (αντί για monarchie) universelle, που κατά τον θεωρητικό της Jean Baptiste Cloot πρέπει εν ανάγκη και με πόλεμο να επιβληθεί, για να καταργηθεί για πάντα ο πόλεμος, για να καταργηθούν οι στρατοί, η διπλωματία και οι αποικίες, οι κυβερνήσεις και τα εθνικά ονόματα, προπάντων η λέξη français. Στο άλλο άκρο έχουμε την αναπροσαρμογή του Hobbes στις νέες περιστάσεις στο έργο *Der neue Leviathan* του Friedrich Buchholz, που συνιστά μια απολυταρχικά ενωμένη Ευρώπη με κέντρο τη Μάλτα.

Τρίτον. Το σχέδιο του Ναπολέοντος αποσκοπούσε στην ισορροπία μεταξύ της ενωμένης κάτω από γαλλική ηγεμονία ηπειρωτικής Ευρώπης από τη μια, και την Αγγλία από την άλλη, βασιζεται μ' άλλα λόγια σε μια παραλλαγή του παλιού θεωρήματος για την ισορροπία μεταξύ Βορρά και Νότου. Στην πράξη ο Ναπολέων εφήρμοσε ένα νέο εργαλείο: τον αποκλεισμό, τον blocks continental, και ζωογόνησε μεσαιωνικά στοιχεία του Reich: σκέφτηκε ως αυτοκράτορας, έκανε το διάδοχο βασιλιά της Ρώμης, προσφέρθηκε στον πάπα ως προστάτης της εκκλησίας και ερμήνευσε τη συνένωση του γαλλικού και του λομβαρδικού στέμματος ως διαδοχή του Καρόλου του Μεγάλου.

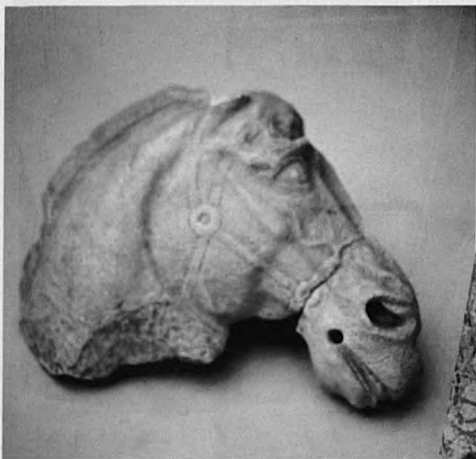
Όπως ξέρετε, ο Ναπολέων βρήκε σ' όλη την Ευρώπη υποστηρικτές των σχεδίων του, μα αντιμετώπισε και αντίσταση. Με όσους συμπορεύτηκαν μαζί του για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, δεν θα ασχοληθώ, αλλά θα περιοριστώ και πάλι στα σχήματα ενοποιήσεως, που προβλήθηκαν σε μεγάλο αριθμό. Ακόμη και προσωπικότητες που παρακολουθούσαν την πολιτική του Ναπολέοντος με κριτική επιφύλαξη, αναγνώριζαν πολλές φορές ένα πιθανό επίτευγμά της: την

ευρωπαϊκή ειρήνη σε μια Ευρώπη με γαλλική ηγεμονία – αυτή είναι η προσεκτική αποτίμηση του Chr. Daniel Voß, καθηγητή στο Halle και εκδότη των περιοδικών *Kosmopolit* και *Zeiten*.

Με το πέρασμα του χρόνου όμως οι στοχαστές που προσδοκούσαν ο Ναπολέων να εμπεδώσει την ειρήνη, οδηγούνταν σε ολοένα και μεγαλύτερα διλήμματα, επειδή η πολιτική του αυτοκράτορα προκαλούσε με την καταδυνάστευση όλης της Ευρώπης νέους πολέμους και νέες ανακατατάξεις. Το ίδιο μεγάλο αντιλαμβάνονταν το δίλημά τους, όσοι στην αρχή είχαν παρακολουθήσει με συμπάθεια τις μεταρρυθμιστικές επιπτώσεις της γαλλικής πολιτικής σ' όλη την Ευρώπη. Η

σεξ. Ακραίες απαντήσεις όπως π.χ. του Bertrand Barère de Vrenzac μιλούν για μια ενωμένη Ευρώπη χωρίς την Αγγλία και Ρωσία και μάλιστα εναντίον της, μετριοπαθέστερες εκδοχές προβλέπουν τη συμπίεση είτε με το ένα είτε με το άλλο κράτος, ενώ ο d' Hauterive ήλπιζε να δαμάσει τη Ρωσία και την Πρωσία μ' ένα «système fédérative», «une organisation du système perfectionnée politique et du système commercial l' Europe.» (De l' état de la France à la fin de l' an VIII).

Μετά την πτώση του Ναπολέοντα η ευρωπαϊκή ιδέα εμφανίζεται σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Τη βάση της νέας τάξεως στην Ευρώπη αποτελούσαν και η συμμαχία των τεσ-

ολέθρευση κρατών και θεσμών, ιδεών και παραδόσεων στην Ευρώπη του Ναπολέοντος δημιούργησε σε πολλούς την εντύπωση, ότι δεν υπάρχει πια κοινός παρονομαστής στην Ευρώπη, ότι μόνον ο αγώνας και ο πόλεμος θα διέπουν από δω και πέρα τις διακρατικές σχέσεις, και ορισμένες ερμηνείες που επηρεάστηκαν αργότερα από το δαρβινισμό, προσαποφάσισαν να επαληθεύσουν τέτοιες βιόμορφες εικόνες των πολιτικών διαδικασιών. Άλλοι όπως ο μεγάλος Πρώσος μεταρρυθμιστής von Stein δεν έβλεπαν άλλη διέξοδο παρά να γυρίσουν στις παλιές βάσεις: στο παλιό Reich ως υπόδειγμα για τη συνένωση ελεύθερων κρατών. Η μελαγχολική διαπίστωση, ότι η ελευθερία και η συνύπαρξη λαών, γλωσσών, ομάδων, πολιτισμών κινδύνευε περισσότερο από τα εθνικά κινήματα που άρχισαν να φουντώνουν, θα συνοδεύει σε λίγο το στοχασμό.

Στην εποχή του Ναπολέοντα άρχισε να διαγράφεται και μια νέα διάσταση του προβλήματος: η θέση της Ρωσίας μέσα στην Ευρώπη ή απέναντί της. Τα περισσότερα συγγράμματα βασίζονται στην ανώνυμη έκδοση πονήματος του βασιλιά της Σουηδίας Gustav Γα από το 1789: *Du péril de la balance politique de l' Europe*, που είχε μεταφραστεί σε πολλές γλώσ-

σάρων μεγάλων δυνάμεων του 1815 κατά μελλοντικών αναταραχών και η πολιτική πράξη του συνεδρίου της Βιέννης από την ίδια χρονιά, για την οποία ο Beethoven έγραψε μια καντάτα με τον τίτλο «Γεννήθηκε η Ευρώπη». Αργότερα κατόρθωσε ο τσάρος να συνάψει με την Πρωσία και την Αυστρία την Ιερά Συμμαχία, και μάλιστα παρά τις αντιρρήσεις του Metternich που αποδοκίμασε το θρησκευτικό επίχρισμα της πολιτικής. Στα πλαίσια αυτά άρχισε να διαμορφώνεται πάντως ένα άτυπο διευθυντήριο των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων στην Ευρώπη και μετά τη συνθήκη του Aachen το 1818, οπότε προσλήφτηκε και η εξωστρακισμένη Γαλλία, η λεγόμενη πενταρχία: το «κοντσέρτο της Ευρώπης», όπως άρχισε να ονομάζεται μ' έναν όρο, που προτού ενοούσε περιπτωσιακές μονάχα συνεννοήσεις. Στην πρώτη φάση η συνεργασία των μεγάλων αποσκοπούσε κυρίως στον περιορισμό της Γαλλίας, αλλά στο βαθμό που εντασσόταν η Γαλλία στο ευρωπαϊκό σύστημα, η συμμαχία εξυπηρετούσε περισσότερο το δεύτερο στόχο των μοναρχιών: να διατηρείται το μοναρχικό πολίτευμα και να καταπολεμείται η επανάσταση.

Ατέλειωτες ήταν οι συζητήσεις τότε για το ζήτημα, ποια ση-

μασία είχε το νέο αυτό σύστημα ισορροπίας για την ευρωπαϊκή ιδέα. Οι σχετικές έρευνες έχουν απολήξει σε ορισμένα ασφαλή πορίσματα. Το νέο σύστημα ισορροπίας λειτουργήσε οπωσδήποτε ενοποιητικά σε τρία τουλάχιστον επίπεδα:

1) *στο επίπεδο της διπλωματίας* εξελίχθηκαν μέθοδοι ευρωπαϊκού συντονισμού. Άσχετα από το πώς έκρινε κανείς την πολιτική των μεγάλων, η διπλωματία έκανε τους σύγχρονους να συνειδητοποιήσουν περισσότερο την κοινή μοίρα της Ευρώπης.

2) Οι διπλωματικοί αυτοί χειρισμοί αποτελούσαν τη βάση για τη *σκέψη που στόχευε πέρα* από τη διευθέτηση επίκαιρων ζητημάτων που ενδιέφεραν τους διπλωμάτες.

3) *Η κριτική*, που στρεφόταν κατά της διπλωματίας, κατέληγε συχνά σε άλλα σχέδια ενοποιήσεως και προώθησε έτσι εξ αντιθέτου την ευρωπαϊκή ιδέα.

Επιστρέφω στο *πρώτο επίπεδο* και επισημαίνω, πως η σιμαχία του 1815-18 εφήρμοσε για πρώτη φορά τη μέθοδο του διακανονισμού των ευρωπαϊκών υποθέσεων είτε σε τακτικά συνέδρια των μοναρχών ή πρωθυπουργών, είτε σε πολιτικές συνδιασκέψεις διπλωματών. Μετά το Aachen (1818), Troppau (1820), Laibach και Verona (1821) και Λονδίνο (1831-32) ακολούθησαν 19 τέτοια συνέδρια και συνδιασκέψεις μέχρι το 1913, δύο συνέδρια, του Παρισιού το 1856 και του Βερολίνου το 1878 ξεχωρίζαν ως προς τη σημασία τους για τη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία.

Τακτικά συνέρχονταν οι εκπρόσωποι των μεγάλων δυνάμεων π.χ. στην Κωνσταντινούπολη 1856 κ.εξ. Η πενταρχία επεξεργάστηκε συντάγματα όπως π.χ. για τις παρίστριες ηγεμονίες το 1856, εγκαθίδρυσε κοινά όργανα τάξεως όπως στη Μακεδονία το 1878, απάρτισε διεθνείς επιτροπές όπως την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη ναυσιπλοΐα στο Δούναβη, θέσπισε νέες αρχές του διεθνούς δικαίου (π.χ. την απαγόρευση του σκλαβεμπορίου το 1815, το δίκαιο της θάλασσας το 1856) και συμφώνησε στην αρχή της *méditation* το 1856. Όμως το κοντσέρτο αυτό, που βρισκόταν πάντα στη διπολική τάση ανάμεσα στη συλλογική διευθέτηση διαφορών και την απεριόριστη κρατική κυριαρχία, διαβρώθηκε από σιμαχίες και ολοένα και περισσότερο έχανε προς το τέλος του αιώνα σε συνεκτική δύναμη. Τότε φανερώθηκαν και οι αδυναμίες της μηχανικής αντιλήψεως της ισορροπίας: δεν υπήρχε κοινός παραδεκτό μέτρο ισορροπίας όπως στη φυσική. Στο *δεύτερο επίπεδο* διαπιστώνουμε, ότι οι μέθοδοι που εξελίχθηκαν στο *πρώτο επίπεδο*, αποτελούσαν τη βάση του *σχασμού* συντηρητικών. Το κοντσέρτο της Ευρώπης ανταποκρινόταν στον πόθο τους για μια ασφαλή τάξη στην Ευρώπη που θα εξασφάλιζε την ειρήνη με την παγίωση των συνόρων, και άφηνε περιθώρια οι ιστορικές ομάδες ν' αναπτύξουν τις ιδιαιτερότητές τους.

Εκτός απ' αυτό ενδιέφερε την Πρωσία, την Αυστρία και τη Ρωσία να σταθεροποιηθεί στα πλαίσια αυτά και ο μοναρχικός δεσμός.

Στο σημείο αυτό απαραίτητο είναι να διευκρινίσουμε την έννοια της ευρωπαϊκής ενώσεως στη γλώσσα των Άγγλων θεωρητικών. Η έννοια του όρου Confederation, Federation ή και Commonwealth of Europe στα συγγράμματά τους είναι ακαθόριστη, καθώς είναι συνώνυμη με ένα σύστημα διεθνών συνθηκών (πρβλ. casus frederis), που μπορεί να προβλέπουν federal actions of Europe! Το Great Council of Europe εννοεί στη γλώσσα π.χ. του Gladstone απλώς το άτυπο σύνολο των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Και τούτο, μολονότι η προτεραιότητα που έδωσαν οι μεν Tories στο εδαφικό status quo, οι δε Whigs στην πολιτική ελευθερία, και οι ριζοσπάστες στην εθνική, θα ταίριαζε χωρίς αμφιβολία με ανάλογα κάθε φορά σχέδια ενώσεως. Μόλις ο Lloyd George στα χρόνια πριν από τον Αε Παγκόσμιο Πόλεμο φαίνεται πως θα δεχόταν κάποιο ευρωπαϊκό όργανο με εξουσία.

Την πιο ώριμη σκέψη στο θέμα αυτό βρίσκουμε βέβαια στο έργο του Burke. Ας μην παραβλέψουμε όμως, ότι ανάμεσα στους συντηρητικούς μερικοί υποστηρίζουν το κοντσέρτο και το θεώρημα της ισορροπίας à contre coeur και ως πρόγραμμα minimum όπως π.χ. ο γνωστός σας Gentz, που θεωρούσε λυτρωτική μια Κοινωνία των Εθνών με κυρίαρχα όργανα, μα φοβόταν πως δεν θα ήταν βιώσιμη λύση.

Όμως και μερικοί φιλελεύθεροι έβλεπαν στο κοντσέρτο μια κατάλληλη βάση για τη βαθμιαία ανάπτυξη μιας ενωμένης Ευρώπης. Για παράδειγμα αναφέρω μερικές περιπτώσεις. Όλοι σας γνωρίζετε τον Johann Ludwig Klüber, καθηγητή στο Erlangen και έπειτα σύμβουλο στο Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο, συγγραφέα της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης που βγήκε το 1835. Το κοντσέρτο, δίδασκε, είναι ένα βήμα στο δρόμο για μια ανθρώπινη Ευρώπη. Ο Karl Salomo Zachariä, καθηγητής στη Heidelberg, θεώρησε στα 40 βιβλία για το Κράτος που δημοσιεύτηκαν το 1841, τη συνθήκη της Βιέννης ως βασικό νόμο του μελλοντικού πολυεθνικού ευρωπαϊκού κράτους, ο κορυφαίος νομικός Johann Caspar Bluntschli τόνιζε προπάντων την ανάπτυξη κοινών συμφερόντων και κοινής συνειδήσεως, που θα ξεπεράσει το όριο του εθνικού φρονήματος – για τον Bluntschli η ένωση της Ευρώπης ήταν ένα μεταβατικό στάδιο στο δρόμο για την παγκόσμια κρατική οργάνωση της ανθρωπότητας. Μεγάλη απήχηση είχαν οι προτάσεις του φιλελεύθερου Δανού κυβερνητικού συμβούλου C.F.v. Schmidt-Phiseldeck, και αυτός συνιστά η ενοποίηση να ξεκινήσει από τους θεσμούς που υπάρχουν, και από την Ιερή Συμμαχία ακόμη, και να εξακολουθήσει το παράδειγμα των ΗΠΑ και της Γερμανικής Συνομοσπονδίας, ενώ στα Βαλκάνια μια νεοβυζαντινή αυτοκρατορία θα έπαιρνε τη θέση της οθωμανικής – στο σημείο αυτό φαίνεται η διαδομένη τότε υπερβολική προσδοκία από την Ελληνική Επανάσταση.

Στο *τρίτο επίπεδο* όπου οι μέθοδοι του κοντσέρτου υποβλήθηκαν σε οξεία πολλές φορές κριτική, η ευρωπαϊκή ιδέα προσέλαβε άλλες διαστάσεις. Ελάχιστη ανταπόκριση βρήκε

στους Γερμανούς εθνικοφιλελευθέρους και στους Άγγλους, που επιχειρηματολογούσαν από τη θέση φιλελεύθερων Whigs και του ριζοσπαστισμού. Οι εθνικοφιλελεύθεροι ενδιαφέρονταν κυρίως για την ένωση της Γερμανίας, οι προοδευτικοί Άγγλοι απλούστατα, όπως και οι συντηρητικοί πατριώτες τους, δεν επιθυμούσαν να ενταχθούν σε μια ευρωπαϊκή ένωση.

Έτσι λοιπόν τα εναλλακτικά σχήματα της ευρωπαϊκής ενώσεως τα επεξεργάστηκαν πρώτον οι κριτικοί του κοντσέρτου στα μικρά και μεσαία κράτη που η ηγεμονία των πέντε τους έκανε να δυσανασχετούν. Οι φιλελεύθεροι Gervinus και Rotteck πρόβαλαν σχέδια μιας Ευρώπης με όργανα πιο

να με τη θεωρία τους προτείνουν συγκεκριμένα μέτρα, που δύσκολα θα συμβιβάζονταν μεταξύ τους: ο Proudhon, επηρεασμένος από αναρχικές σκέψεις, τη διαίρεση σε πολύ μικρές républiques (η Γαλλία σε 12!) που θα σχηματίσουν εν συνεχεία την ευρωπαϊκή συνομοσπονδία, ο Saint-Simon την οργάνωσε κατά το παράδειγμα της Αγγλίας, ο Fourier ένα παγκόσμιο κράτος από φάλαγγες με 1500 ανθρώπους η κάθε μια, ενώ για τους μαρξιστές το πρόβλημα θα λυθεί μετά την επανάσταση, όπου θα ξεπεραστούν οι αστικοί θεσμοί.

Απαντήσεις sui generis στο ευρωπαϊκό πρόβλημα έδωσαν οι ρομαντικοί, είτε συνάγοντας συμπεράσματα από τη διαπίστωση ότι οι συνεκτικοί δεσμοί της Ευρώπης καταστράφη-

αντιπροσωπευτικά από τα υφιστάμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εξέλιξη και το έργο ενός συντηρητικού, του Constantin Frantz, που εγκατέλειψε την Πρωσία και εγκαταστάθηκε στη Σαξωνία, για να εναντιωθεί στην επέκταση της Πρωσίας και γενικά στα μεγάλα κράτη που καθυποτάσσουν το δίκαιο στη δύναμη. Το 1859 συνηγορούσε στις Untersuchungen über das europäische Gleichgewicht για μια βασισμένη στο δίκαιο ένωση της Ευρώπης ως απάντηση στη μελλοντική πίεση της Ρωσίας από τη μια και της Αμερικής από την άλλη μεριά.

Η άλλη κριτική πηγή εναλλακτικών προτάσεων είναι η ευρωπαϊκή αριστερά: οι νοτιογερμανοί πάλι ριζοσπάστες φιλελεύθεροι που μαζί με Πολωνούς εκφώνησαν στη Hambacher Fest του 1832 ένα «ζήτημα η δημοκρατική ευρωπαϊκή συνομοσπονδία», είναι το κίνημα «Νεανική Ευρώπη» του 1834 και η Santa Alleanza dei popoli του Mazzini, είναι ο Ruge που το 1848 στην εθνοσυνέλευση στο ναό του Αγίου Παύλου της Φραγκφούρτης υποβάλλει πρόταση για ψήφισμα να συγκληθεί ένα συνέδριο των λαών της Ευρώπης, πρόταση που καταψηφίστηκε για πολλούς λόγους, είναι οι σοσιαλιστές που οι διάφορες ομάδες και πτέρυγές τους σύμφω-

καν είτε διαφοροποιώντας τη θέση τους από τα ορθολογιστικά σχεδιαγράμματα. Οι ρομαντικοί αναζητούσαν τη λύση στην αλλαγή νοοτροπίας, στην πνευματική ανανέωση. Νοείται δε οίκοθεν, ότι η αντίληψη αυτή συνδυάστηκε εύκολα με μια ανάγνωση του παρελθόντος που διέγινωσεν στο δίκαιο του 1648 και στην ιδέα του παλιού Reich ένα ελαστικό πλαίσιο για την ανανέωση αυτή. Η νέα διάσταση στην οποία αν προσανατολίζονται ανοίγεται στην ιστορική ανάλυση των στοιχείων που συνθέτουν την Ευρώπη και με τον τρόπο αυτό στη μερίκευση, η οποία αναφέρεται όμως πάντα σ' ένα ευρύ πλαίσιο: η ένωση της Ευρώπης συνίσταται στο στοχασμό τους, ακριβώς στη συνύπαρξη ομάδων που τη δική τους ενότητα δημιουργήσαν η ιστορία, η γλώσσα, η θρησκεία, τα πολιτεύματα, και την ενότητα αυτή διαπνέουν και ιρρασιοναλιστικές τάσεις της τέχνης, της ποιήσεως, το «πνεύμα των λαών». Από τους αδελφούς Schlegel που εξέδωσαν το περιοδικό *Europa*, ο νεότερος Friedrich, θα προσχωρήσει το 1808 στην καθολική εκκλησία, που αναγνώριζε ως ενωτικό δεσμό της Ευρώπης.

Όταν στη δεκαετία του 1860 κλόνισε την Ευρώπη η γνωστή σειρά μεγάλων πολέμων, από τους οποίους βγήκαν ενωμέ-

νες η Γερμανία και η Ιταλία, δύο νέα μεγάλα κράτη, η αγωνία για την ειρήνη, την αποκατάστασή της και αργότερα τη διατήρησή της, άρχισε να βρίσκει έκφραση σ' ένα πολύμορφο και ετερογενές κίνημα που στόχευε στη δημιουργία ευρωπαϊκών οργάνων, ώστε να αποκλειστεί νέος πόλεμος. Σύλλογοι για την ειρήνη είχαν ιδρυθεί και στο πρώτο μισό του αιώνα στην Αγγλία και τη Γαλλία, και από τους κύκλους αυτούς προήλθαν πολλές γόνιμες σκέψεις. Αλλά μόλις το 1869 συγκροτήθηκε ο Σύνδεσμος για την ειρήνη που η ψυχή του ήταν ο αντιπρόεδρος του Charles Lemonnier. Στην δραστηριότητά του ο σύνδεσμος αυτός ξεπέρασε τα στενά όρια, στα οποία είχαν κινηθεί οι μικροί ειρηνιστικοί σύλλογοι στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Είχε ν' αντιμετωπίσει, όπως άλλωστε και η ευρωπαϊκή αριστερά, όλη την κακεντρέχεια των αυτοβανκαλιζομένων ως «εθνικοφρόνων», το σωβινισμό, το εθνικιστικό παραλήρημα που διέψευσε τον παλιό και ανανεωμένο από την αριστερά μύθο: ότι τάχα οι λαοί δεν έχουν μεταξύ τους διαφορές και τους πολέμους τους θέλουν μόνο οι ηγεμόνες.

«On a sacrifié l'individu à la République tout comme les monarchistes le sacrifient à la royauté; des deux côtés la raison d'État. On a changé d'autel, de sacrificateur et de divinité, mais le victime reste le même (...) Les peuples ont, comme les individus, et souvent avec plus d'ardeur leur gloire, leur dignité, leur honneur à se faire justice par la force, à ne reconnaître d'autre tribunal que leur propre arbitre, à répéter cette sottise et brutale maxime des rois: "Dieu et mon épée".» Ευτυχώς δεν χάθηκαν από τη μνήμη της Ευρώπης έντιμοι και θαρραλέοι άνθρωποι σαν τον Ernest Renan, που μέσα στον πόλεμο του 1870-71, λίγες μέρες μετά τη μάχη στο Sédan, ζήτησε στη *Revue des deux Mondes* (15.9.70) την ευρωπαϊκή συνομοσπονδία με την Πρωσσία για να εξοβελισθεί ο πόλεμος από την Ευρώπη.

Παρόμοιες ενώσεις συστήθηκαν σε πολλά μέρη της Ευρώπης, προπάντων στην Αγγλία και Γαλλία. Όσο το θεώρημα της ισορροπίας και του κοντσέρτου στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού με τους λόγους, που υπαινιχτήκαμε παραπάνω, δεν μπορούσε πια να εμπεδώσει την ειρήνη, η ευρωπαϊκή ιδέα γίνεται αντιπολεμικό σύνθημα των αστών ριζοσπαστών.

Οι επιπτώσεις του Κινήματος αυτού:

- 1) Για πρώτη φορά στη δεκατία του 1870 υποβάλλονται σχετικές προτάσεις σε κοινοβούλια, συγκεκριμένα της Αγγλίας, Ολλανδίας, Ιταλίας, Σουηδίας, Δανίας και Βελγίου.
- 2) Με την αίσθηση, που προκάλεσε το Κίνημα, βοήθησε να συγκληθεί το 1889 το πρώτο γαλλοαγγλικό συνέδριο βουλευτών και το 1899 και το 1907 τα Συνέδρια για ειρήνη και αφοπλισμό στη Χάγη· το 1920 πραγματοποιήθηκε η παλιά πρόταση – και όπως είδαμε, μια από τις παλιότερες στην ευρωπαϊκή παράδοση – να ιδρυθεί ένα διεθνές δικαστήριο.
- 3) Το Κίνημα διέδιδε και κατέστησε δημοφιλή την ιδέα να

συνομολογηθούν συμβάσεις διαιτησίας. Το 1879 μάλιστα, ο πρόεδρος των ΗΠΑ κάλεσε το Lemonnier να επεξεργαστεί μαζί του την αμερικανογαλλική σύμβαση διαιτησίας.

4) Το Κίνημα για την ειρήνη συνέδεσε την ιδέα της ευρωπαϊκής ενώσεως με διάφορα σχέδια συνεννόησης και συνεργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο και απάλλαξε τις βασικές αντιλήψεις της ειρήνης στην ενωμένη Ευρώπη από αιχμές ενάντια στον εξωευρωπαϊκό κόσμο.

Τα παλιά αιτήματα – διαιτησία και δικαστήριο – έγιναν πραγματικότητα στη Χάγη, εκπληρώθηκαν μετά τον Αε Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως ήλπιζαν και νόμιζαν και οι ευχές να τεθούν τα θεμέλια για την οργάνωση της Ευρώπης, διότι η ΚΤΕ, λόγω της απουσίας των ΗΠΑ και στην αρχή και της Σοβιετικής Ενώσεως και λόγω του ότι η χειραφέτηση των αποικιών ανακόπηκε, ήταν ουσιαστικά όργανο της Ευρώπης για τη ρύθμιση διαφορών κυρίως της Ευρώπης, μα όλοι μας γνωρίζουμε την αποτυχία της. Χρειάστηκαν να εξοντωθούν δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι στην Ευρώπη, για να καρποφορήσουν νέες προσπάθειες, για τις οποίες θα μιλήσουν και θα μας παρουσιάσουν κάποιον απολογισμό οι ομιλητές που θα με διαδεχτούν στο βήμα.

Επιλεκτική βιβλιογραφία**

- Barracrough, G.: *Die Einheit Europas als Gedanke und Tat*. Göttingen 1964.
- Dawson, Christopher: *Europe. The emergence of an idea*. 1957.
- Fischer, Eric: *The Passing of the European Age*. Cambridge/Massachusetts 1943.
- Fischer, J.: *Oriens-Occidens-Europa. Begriff und Gedanke «Europa» in der späten Antike und im frühen Mittelalter*. 1957.
- Göhring, Martin (εκδ.): *Europa-Erbe und Aufgabe*. Mainz 1956.
- Gollwitzer, Heinz: *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. München (1964)2.
- Hazard, Paul: *La crise de la conscience européenne 1680-1715*. 2 τ., Paris 1935.
- Kerner, Robert J./Howald, Harry N.: *The Balkan conference and the Balkan Entente 1930-1935*. Berkeley 1936.
- Levack, A. Paul: «The Atlantic Community as an Historical Concept» στο *Bulletin of the Politic Institute* 3 (1945) 601-609.
- de Reynold, Gourasque: *La Formation de l'Europe*. Freiburg 1944.
- de Reynold, Gourasque: *Qu'est-ce que l'Europe?* 1941.
- Rougemont, Denis de: *Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit*. 1961.
- Rougemont, Denis de/Beloff, M.: *Europa und die Europäer. Eine internationale Diskussion*. 1957, 1959.
- Truyol Y Serra, A.: *Der Wandel der Staatenwelt in unserer Zeit im Spiegel der Völkerrechtswissenschaft des 19. und 20. Jahrhunderts*. 1968.
- Vernadsky, G.: *Kievan Russia*, 1948.

**Βιβλιογραφία που συνέταξε η Όλγα Κατσιαρδή-Hering με βάση τις σημειώσεις του Gunnar Hering.